

MARIA TODOROVA
Balkanlar'ı Tahayyül Etmek

© 2003 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
2003-2020, İstanbul (6 baskı)

Imagining the Balkans
© 1997 Oxford University Press

İletişim Yayınları 872 • Araştırma-İnceleme Dizisi 137
ISBN-13: 978-975-05-3401-0
© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 2. BASIM
1. Baskı 2022, İstanbul

EDITÖR Tansel Güney
DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Seda Mit
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTI Elçin Gen
DİZİN Mehmet Atala
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MARIA TODOROVA

Balkanlar'ı Tahayyül Etmek

Imagining the Balkans

ÇEVİREN *Dilek Şendil*

MARIA TODOROVA doktora derecesini Sofya Üniversitesi'nden almış, çeşitli Avrupa ve Amerika üniversitelerinde öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Şu anda Illinois Üniversitesi'nde tarih profesörü olarak görev yapmaktadır. 19. ve 20. yüzyılda Bulgaristan ve Balkanlar'da tarihyazımı, tarihsel demografi, sosyal ve kültürel tarih üzerine çeşitli akademik yayınlarda makaleleri çıkan Maria Todorova'nın başlıca kitapları şunlardır: *Imagining the Balkans* (Oxford University Press, 1997), *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* (American University Press, 1987), *İngiltere, Rusya ve Tanzimat* (Rusça, Moskova, 1983; Bulgarca, Sofya, 1980), *Tarih Üzerine Tarihçiler* (Bulgarca, Sofya, 1988), *Balkan Tarihi için Seçilmiş Kaynaklar* (Bulgarca, Sofya, 1977).

*Bana Balkanlar'ı, bir gurur veya
utanç kaynağı yapmadan sevmeyi öğreten
anneme ve babama...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
GİRİŞ	
Balkanizm ve oryantalizm: Farklı kategoriler mi?	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
Balkanlar: <i>Nomen</i>	51
İKİNCİ BÖLÜM	
Öz adlandırma olarak “Balkanlar”	85
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Balkanlar’ın keşfi	131
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
1900’e kadar algılama örüntüleri	183
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Keşiften icada, icattan sınıflandırmaya	233
ALTINCI BÖLÜM	
Sınıflandırma ile siyaset arasında: Balkanlar ve Orta Avrupa miti	277
YEDİNCİ BÖLÜM	
Balkanlar: <i>Realia – Qu’est-ce qu’il y a de horse-texte?</i>	317
Sonuç	359
İkinci basıma sonsöz	369
KAYNAKÇA	395
DİZİN	439

Önsöz

Bir aydının umudu, dünyada bir etkisi olması değil, bir gün, bir yerlerde, birinin, kendisi ne yazdıysa tamı tamına onu okuyacağıdır.

THEODOR ADORNO

Bu kitap, diğer çalışmalarımın çok daha fazla beni kendine bağlamış, akademik hayatım boyunca zihnimi hep meşgul etmiştir. Bundan dolayı, bu konudaki düşünce biçimime yön veren ayrı ayrı herkesi, çalışmayı ve olayı ister tarih sıralamasına göre olsun, ister önem sırasına, anlamlı bir düzene koymam güç. Çalışmamın gelişimi boyunca yeterli ya da hiç uzmanlığım olmayan alanlara, ister istemez sık sık girdiğimden, önemli etkileri belirtmeden geçebilirim. Ancak, bu hiçbir biçimde entelektüel burnu büyüklük olmayıp, her zaman merakla ya da başkalarının başarılarına duyduğum saygıyla, bilinmeyen dünyalara çekinmeden girmemin sonucudur.

Bu kitapta yapmaya giriştiğim şeyin iddialı olduğu açık. Böyle bir çalışma, bir yandan ikincil kaynaklardan oluşan çok karmaşık bir literatürü, diğer yandan da ulaşılabilecek tüm birincil kaynakları incelemeyi gerektirir. En ideal biçimiyle bu, bilim insanlarından kurulu disiplinlerarası bir ekibin uzun süreli tartışmalarla altından kalkabileceği bir iş. Şu anki projenin amaçları bakımından bunun olanaksız olduğu belli. Kitap boyunca ister istemez sık sık kullanılacak türden bir açıklamayla, yani olası itirazları önlemeye yönelik bir açıklamayla söze başlamam gerek. Uzun zamandır benim için ideal akademik çalış-

mayı tanımlayan şeyi, bütün ayrıntıları zengin ve eksiksiz bir şekilde işlenmiş, büyüleyici, anlamlı ve karmaşık bir deseni ortaya çıkaramadığının farkındayım, bunun üzüntüsünü duyuyorum. İster istemez bölük pörçük bilgilere, gelişigüzel kompozisyonlara ve eklektik tarza başvuracağım. Başlıca ödevimin kabul edilebilir bir çerçeve oluşturmak ve tartışma yolları önermek olduğunu düşünüyorum. Bu kitap, yalnızca tartışma başlatsa bile, amacına ulaşmış olacaktır. Sorunun “balkanizm” üzerine ayrı bir tür oluşturacak kadar çalışma gerektirdiğine inanıyorum.

Amerikan akademik kitaplarının birçoğunda, teoriyle başlamak, eserlerinin başında yazarların kendilerini konumlandırmaları, böylelikle okurların gözlerini daha bir yıldırması, akademik çalışmanın gerekleri arasında sayılmaktadır. Okur hem yazarın anlatisının ya da argümanının akışını izlemek zorunda kalır, hem de (en azından bilinçsizce) teorik çerçevenin ne kadarının gerçekten içselleştirildiğini, ne kadarının entelektüel sempati ve siyasal bağlılıkların göstergesi olduğunu, ne kadarının söylenmiş olmak için söylendiğini –referans verme/verilme sendromu– ayırt etmek zorunda bırakılır. Neyse ki, okurlar kendi stratejilerini kendileri belirler. Kimileri teori kısmını atlayıp ‘esas’ konuya bakar, kimileri de tam tersine bir tek teoriyi okur ve geri kalanını önemsiz ampirik örnekler diye görür. Yalnızca kendini okumaya adanmış az sayıdaki okur, çalışmaya, iddia edilen ya da açıklanan metinlerarasılığı içinde olduğu gibi yaklaşır.

Ben bu üsluba samimiyetsiz bir şekilde kısmen uyuyorum (burada altı çizilmesi gereken uymak mı, yoksa samimiyetsiz mi pek karar veremedim). Teori konusunda ciddi olmadığımından değil bu. Tam tersine, teoriye derin bir saygı besliyorum. Öte yandan, Mary Douglas’ın büyük teori için kullandığı metafora başvurursak, kişinin kendi eklektik “Kwilu Oteli”nin kapsamlı ve dürüst bir çözümlemesini yapması, dolambaçlı ve muhtemelen boşa gidecek bir araştırma gerektirir. Burada, özümsemiğim ve yararlı kavramlarını kullandığım, açık anlatımlarıyla ve sürüklendiğim kuşkulardan kurtulma yolunu

göstermek suretiyle destek sağlayan pek çok teorisyene borçlu olduğumu belirtmekle yetineceğim. Dilerim bunları nasıl kullandığımı ya da argümanımı nasıl derinden etkiledikleri, onların savundukları belli başlı noktaların, bir kez daha yinelenmesinden daha çok yarar sağlayacaktır bu kişilere, özellikle de düşüncelerini tümüyle izlemeyi istemediğim ya da tümüyle bunlara vakıf olduğumu iddia etmediğim için: Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, Tom Nairn ve milliyetçilik, modernite ve “geleneğin icadı” çevresinde dönen fikir alışverişi; ötekilik ve stereotipleştirmenin fenomenolojisi üzerine çalışmalar; damga [*stigma*] konusunda Erving Goffman ve izleyenleri arasında başlayan geniş kapsamlı ve yararlı tartışma; kültürden nesnellığe, kuşkuculuktan karalama yarışına, özellikle bilinç eşiğine dek her konuda Mary Douglas; marjinallik konusunda genişleyen literatür; Arif Dirlık ve Aijaz Ahmad’ın yardımıyla kuşku duyduğum ve katılmadığım noktaları daha çok üzerinde düşünerek ifade etmeye beni zorladığı için özellikle hayranlık duyduğum tüm post-kolonyal çalışmalar; kendisinin “çokuluslu sermaye çağı” ve “postmodernizmin global Amerikan kültürü” diye adlandırdığı genel yönelimle ilgili olarak Fredric Jameson; Richard Koebner’den Helmut Dan Schmidt ve Wolfgang J. Mommsen’e kadar imparatorluk ve emperyalizm üzerine yazılan en son yapıtlar; genel olarak tasvir etme, yönlendirme, temsil etme, özel olarak da “adlandırma”nın siyasal iktidarı konusunda Pierre Bourdieu; taksonomi (kategoriler, adlandırma, etiketleme, benzerlik, yansıtma) üzerine yeni çalışmalar; artık iyice yerleştiklerinden dolayı Michel Foucault’nun çalışmalarının genel çerçevesinden söz etmeye gerek bırakmayan “söylem” ve “iktidar olarak bilgi” gibi kavramlar ve hepsinden önemlisi David Lodge’un eleştirel kuram, semiotik, metafor, metonimi, sinekdok, apori ve gösterenin altında gösterilenin hep kaymasına dair dünyaya en iyi giriş olan *Changing Places*, *Small World* ve özellikle *Nice Work* adlı kitapları.

Kendimi “geleneğin icadı”na ilişkin zengin ve gelişen bir türün içinde konumlandığı için, ayrıca yapmaya çalıştığım şeyle “oryantalizm” arasındaki belirgin benzerlikler nedeniyle

le, çalışmamın başlarında Edward Said’le dolaysız entelektüel bağ kurmamam tavsiye edilmişti, böylelikle onun fikirlerine yöneltilen eleştirilerin yükünü taşımamış olacaktım. Doğuştan gelen anarşist damarımdan olacak, bu aşamada Said’e entelektüel açıdan borçlu olduğumun altını çizmek istiyorum. Onun etkisinin benim için en büyük esin kaynağı ya da en verimli öge olduğunu söyleyecek değilim, fakat önemi de tartışılmaz. Sanırım, aramıza yeterince mesafe koydum ve kendi “balakanizm” anlayışımı açıklarken, Said’in “oryantalizm”i ile arasındaki temel farklılıkları (aynı zamanda da bağlantıları) gösterdim. Öte yandan, Said’in düşünce ya da duygularının kışkırtıcı, dahası esin verici gücünü görmezden gelmek, entelektüel dürüstlüğe sığmaz. Said’in heyecanlı eleştirileri kendisine kafa tutanlar kadar onu destekleyenlerin de ortaya çıkmasına yol açmıştır, gerçek bir entelektüel çabanın yaratması gereken etki de budur. Geçen birkaç yılda benimle aynı ya da benzer kaygıları taşıyanlarca bölgeyle ilgili çok sayıda önemli çalışma yapıldı. Bunların bazıları arkadaşlarım tarafından yazıldığından onlarla sürdürdüğüm verimli görüşmelerden çok yararlandım; diğerleri de tanışmadığım, ancak bilimsel çalışmalarına hayran olduğum meslektaşlarımın eserleriydi. Kitapta onların etkilerini belirtmeyi bir görev bildim. Sonuçta kullandıklarına ya da dışarıda bıraktıklarına ilişkin yanlışlıkların sorumluluğu yalnızca benimdir.

Teşekkür borçlu olduğunu belirtmek aynı zamanda itiraf etmektir. Beni bu kitabı yazmaya iten saikler karmaşık ve çeşitli, ancak bu kitap her şeyden önce (her bakış açısı için olumlu şeyler söylenebilse bile) emperyalizm ya da oryantalizm çerçevesinde basitçe, Batı’nın önyargılı tutumunu açığa çıkaran, ahlâk dersi alınacak bir masal değildir. Batı’da üretilen bir stereotipe karşı tepki göstererek, Batı’nın karşı stereotipini yaratmak, oksidentalizm tuzağına düşmek istemem. Birincisi, ben homojen bir Batı’nın varlığına inanmam, ayrıca Balkanlar’a dair “Batılı” tartışmalar içinde ve arasında önemli farklılıklar bulunur. İkincisi, Batılı aydınların büyük bir bölümünün Balkan araştırmalarına önemli, dahası yaşamsal katkıda bulduklarına ina-

nırım. Önyargular, onlardan kurtulmaya çalışanlar için bile kaçınılmazdır, bu içeridekiler kadar dışarıdakiler için de geçerlidir. Aslında dışarıdakinin görüşünün, içeridekinin görüşünden daha az değerli olması gerekmez, ayrıca içerideki, araştırma konusuyla varoluşsal bir yakınlık içinde olduğundan hakikatlerle donanmış değildir. Nihayetinde asıl önem kazanan şey ise, paralize eden epistemolojik bir kuşkuculuk karşısında bile, önyargılardan arınma yolunda bilinçli çaba gösterme ve ötekinin gerçekliğini dile getirmenin yollarını arama sürecinin kendisidir. Batı'da ve Doğu'da üretilen önemli miktarda akademik bilgi olmasaydı, bu kitaptaki konuları ele alamazdım. Birkaçının adını zikretmek, düşüncelerimi biçimlendirmemde etkili olan bütün bu bilim insanlarının hakkını vermeyecektir, onları sıralamaya başlamak bile olanaksız.

Ne Balkan halklarını masum kurbanlar olarak resmetme gibi bir amacım var, ne de “mağduriyete dayanan ilksel bir masumiyet hissi”¹ yaratma gibi bir çabam. Müphem bir konumda olduğumu, aynı anda araştırılan konunun ve onunla ilgili bilgi edinme sürecinin hem dışında hem de içinde kalma ayrıcalığını yaşadığımı ve bunun sorumluluğunu taşıdığımı çok iyi biliyorum. David Spurr *The Rhetoric of Empire* adlı kitabında, Batı Avrupa kültürünün sınırlarını belirleyen yerlerden gelen Jacques Derrida'yla Julia Kristeva'yı örnek gösterir: “Derrida, Fransa imparatorluğunun Afrika'nın uçsuz bucaksız boş topraklarına karıştığı sömürge Afrikası'ndan; Kristeva'ysa Haçlıların geçiş yeri ve Hristiyan Avrupa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çekişmenin tarihsel alanı olan Bulgaristan'dan gelmektedir. Böyle yerlerde hem Batı'da hem de Batı'nın ötesinde yaşamak, Batı dilinin sınırlarını bilmek, âdeta düşünülmeyen bölgelelerine bakarcasına güneye ve doğuya bakmak mümkündür.”² Bu örneği kullanmamın nedeni, bir analogi kurarak otorite iddiasında bulunmak değil (özellikle bu yazarların çalışmalarını eni-

1 Edward W. Said, *Representations of the Intellectual*, New York: Pantheon, 1994, xii.

2 David Spurr, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*, Durham N.C. ve Londra, Duke University Press, 1993, 196.

konu araştırmadığım ve onların temel önermelerinin bazılarını paylaşmadığım için), “sınırdaki olma durumundaki tehlikenin ve özgürlüğünün” farkında olduğumu anlatmaktadır. Hem doğduğum ülke olan Bulgaristan’da hem de sonradan yurttaşı olduğum Amerika Birleşik Devletleri’nde marjinalliğimin enikonu farkındayım (aynı zamanda da bundan büyük keyif almaktayım). Bu yeni bir farkındalık değil, yalnızca kapsadığı coğrafya genişledi o kadar. Bulgaristan’dayken bile, karışık etnik köken bilinci ve ulus-devletin hâkim söyleminin yarattığı koşullarda Osmanlı İmparatorluğu’nun melez toplum yapısını incelemeye ve öğretmeye dayalı mesleğim, bana entelektüel sürgünde olma duygusu vermişti. Eğer Bulgaristan’da kalmış olsaydım, sunduğu fikirler ve ampirik malzeme öğretmenliğime ve davranışlarına yansımış olsa bile, bu kitabı yazamazdım. Bambaşka bir kitap yazma saiki duyardım; bölgedeki içsel oryantalizmleri araştırıp açığa çıkararak, (milliyetçilik konusundaki dogmatik yergilere başvurmadan) etnik milliyetçiliğin yıkıcı ve yoksullaştırıcı etkisi üzerinde duran, dahası imparatorluk düzenlerine özlüm duymaktan uzak kalarak Osmanlı’dan ve daha yakın Balkan geçmişinden ortak insan kültürünü zenginleştirecek alternatif bir gelişim için olasılıklar çıkararak bir kitap. Belki günün birinde bunu da yazarm.

Ancak, nasıl olduysa, *şimdi* ve *burada* yaşamaktayım ve şimdiki dileğim, *bu* okurlara bir öykü anlatmak, *burada* üretilmiş, fakat *orada* olumsuz etki yapan birtakım şeyleri açıklamak ve onlara karşı çıkmak. Sesimizi duyurmak istediğimiz kitleye erişip erişemediğimizi bilemeyiz elbette; aynı şekilde sesi-mizi duymasını beklediklerimiz bizi tanıyıp kabul edecekleri de belirsizdir. Olası itirazları önlemek için belirteceğim ikinci nokta ise, bu çalışmanın, Pater Gay’in deyişiyle “karşılaştır-malı önemsizlik” alıştırması olmasını istemediğimdir; yani, ne diş dünyanın hoş olmayan davranışlarda bulunmasının Balkanlar’a kendi sorumluluklarını yerine getirmeme hakkını vermesini, ne de Hans Magnus Enzensberger’in “kahramanlar yoktur, yalnızca ipleri oynatanlar vardır” şeklindeki hatalı tanımlamasını desteklemek isterim. Ben homojen bir Balkan soyutlama-

sı adına yazmıyorum. Bugüne dek kişinin kendi yazdıkları üzerinde denetim kurmasının sınırlarını, ayrıca yazdıklarının nasıl anlaşılması ya da kullanılması gerektiği konusunda kurallar koymanın olanaksızlığını iyi anlamış bulunuyorum. Ne var ki, şu anda kimlik sorunları üzerinde kafa yoran ve önceden şekillenmiş dışlayıcı kimliklerce kendilerine yakıştırılan bölünmeleri kabullenen Balkan aydınları arasında konuşmaktayım. Bunu yaparken, onları, Batılıların kendilerine mesafeli davranmasının yarattığı güçsüzleştirici etkiden ve dünün Doğu Avrupa düğümündeki ortaklarının duygusal reddiyesinden kurtarmayı amaçlıyorum.

1994-1995 ders döneminde bana burs veren ve bu kitabın büyük bölümünün kaleme alındığı Woodrow Wilson International Center for Scholars'a en derin ve içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Balkanlar'ın güçlü duygular uyandırdığı bir dönemde, üstelik acil çözüm arayışının siyasal yönden uygun görülen projeleri desteklemeyi öne çıkardığı günlerde, Wilson Center karmaşıklıktan uzak, basit reçeteleri sevenlere olsa olsa aşırı ayrıntılı, anlaşılmasız ve *recherche* [fazla akademik] görünecek spekülatif bir girişimi desteklemeye karar verdi. Katıldığım seminerdeki yorumcuların (Larry Wolff ile Şerif Mardin) engin bilgisinden ve eleştirel bakış açılarından büyük ölçüde yararlandım, ayrıca araştırma merkezinde uzun ve dostça konuşmalar yaptığım diğer arkadaşlardan da: Ljiljana Samajloviç, Matej Calinescu, Amelie Rorty, Gregory Jusdanis, Brook Thomas, Geoffrey Hartman, Joel Kuipers. Asistanlarım Debbie Fitzl ve Angeliki Papantoniou'ya da özel teşekkürlerimi sunuyorum. Değişik bilimsel toplantılardaki eleştirel görüşlerin ve dostça öğütlerin yararını da gördüm. Milica Bakić-Hayden, Robert Hayden, Vladimir Tismaneanu, Olga Augustinos, Gerasimos Augustinos, Elizabeth Prodromou, Engin Akarlı, Pascal Kitromilides, Stefan Troebst, Theodore Couloubis, Rifa'at Abou El-Haj, Diana Mishkova, Philip Shashko, Boian Koulov, Evelina Kelbecheva ve Bonka Boneva ile yaptığım görüşmelerde ya da yazışmalarda, hepsi de edindikleri bilgileri, değerli görüşlerini ve eleştirel yorumlarını benimle paylaştı. Mark

Thurner ile Florida Üniversitesi'nde post-kolonyal tarih ve teori okuma grubundaki diğer meslektaşlarım, bilinmeyen alanlarda gezinmemin bende uyandırdığı kuşku ve şüphelerin giderilmesine yardım ettiler. Metnin sıkı bir müdahaleye ihtiyacı olduğu anda, onunla cebelleşen Alice Freifeld'in değerli katkılarının özellikle altını çiziyorum. Bu çalışmanın orijinal metni şu ankinden üçte bir oranında daha uzundu. Kalınlık ve fiyat kaygıları nedeniyle gerekli görülen kısaltma, bazı yerlerde kavramların daha derli toplu ve açık seçik ortaya konmasını sağlarken, bazen de birtakım ilginç, ama tartışmanın merkezinde yer almayan noktaların atılmasına yol açtı. Beni bunu yapmaya yönelttikleri için Oxford University Press editörlerine teşekkür ederim. Yine de, ilk hallerinde polemige açık müzakereler ve tarihyazımına ilişkin nitelikler içeren notların kısaltılması beni üzdü. "Dipnot yazma sanatı" giderek önemini yitiriyor olabilir, fakat ben en azından ona duyduğum özlemi dile getirmek isterim. Her zaman olduğu gibi en çok aileme minnet borçluyum. Mesleğime benden fazla saygı duyan ve beklentileri benimkilerden çok daha büyük olan eşim, her zamanki desteğini esirgemedi. Anna ve Alexander için çokkimlikli olmanın insana ağır gelen bir yük değil, ilginç bir özellik olduğunu gözlemlemek bana coşku verdi. Son olarak bu kitap anne ve babama adanmış ve arkadaşlarım için yazılmıştır.

M.T.,
Gainesville, Florida
Şubat 1996